

## Andragoogika filosoofilis- ühiskondliku mõtteloo kontekstis

**“Ei ole midagi naeruväärsemat, kui püüd õpetada täiskasvanud inimest!... Ja ei ole ka midagi üllamat.”** Sellise pelutava avalduse on teinud Vaino Vahing. Võib mõelda, et kui see lause kõikidel andragoogidel selga märjaks ei võta, siis pole nad oma rolli suurusest täielikult aru saanud. Täiskasvanuhariduse mõtestaja ja andragoogikamõiste isa Alexander Kapp võrdleb täiskasvanute õpetaja tööd Sokratese "hinge ämmaemanda" tööga, kus õpetaja aitab õppija hingel sündida (Tinn, 2020, 15–40). See enesesünnitamise metafoor taasilmneb C.G. Jungi individuaatsiooni protsessis, kus indiviidi areng panustab ka kogu ühiskonna arengusse.

Andragoogika on teadusharuna arenenud tihedas seoses filosoofilise ja ühiskondliku mõttelooa. Sõna "andragoogika" kasutas esimesena Saksa keskkooli õpetaja Alexander Kapp 1833. aastal oma raamatus "Platoni haridusideed", milles ta kirjeldab haridust, elukestvat vajadust õppida, eneserefleksiooni ning iseloomu kasvatamist inimese elus oluliseima väärtusena (Reischmann, 2004).

Sõna *andragoogika* tuleneb kreeka keelsetest sõnadest *aner*, mis tähendab meest ning *agoge*, mis tähendab kasvatamist ja harimist. Seega on mehe, laiemas tähenduses inimese kasvatamist ja harimist tähistava andragoogika põhiidee see, et iga inimene on võimeline õppima ja et see on tema loomulik õigus ning vajadus. Andragoogika arengut on mõjutanud sotsioloogia, arengu- ja isiksuse psühholoogia ning kasvatusfilosoofia. (Mikser, 2013, 43)

Filosoofia tähendus on etümoloogiliselt "tarkuse armastus", sotsioloogia on aga "ühiskonna teadus". Andragoogikat võib vaadata nende kahe vahel asetsevana, aidates inimesel liikuda tarkuse poole, toimimaks ühiskonna heaks. Täiskasvanuhariduse edendaja Eduard Lindeman on rõhutanud, et inimühiskonna probleeme ei tuleks lahutada nende filosoofilisest käsitusest ning seostas omavahel haridust, sotsiaalteadusi ja filosoofiat ning tundis muret sotsiaalse õigluse pärast (Smith 1997, 2004, 2020). Lindeman uskus hariduse võimet esile kutsuda sotsiaalseid muutusi ning oli sügavalt pühendunud demokraatia edendamisele. Tema arvates annab haridus mõtte kogu inimese elule. Lindemani töö täiskasvanuhariduse arendamisel asetub põhjalike muutuste konteksti, mis toimusid Põhja Ameerika XIX sajandi viimastel aastakümnetel ja kahekümnenda sajandi esimeses pooles.

Industrialiseerimine, tehnoloogiline areng, kolimine linnadesse ja sisseränne koos darvinismi levikuga ning teised ideoloogilised ja religioossed muutused kujundasid ka täiskasvanuharidust (samas).

Viisid, kuidas on nähtud ja nähakse inimese arengut, tema suhet ühiskonda, isiklikku vastutust, õiglust, vabadust, eetikat ja võimu, on ajas muutudes vorminud meie arusaama inimesest ja tema rollist maailmas. Mõistes neid kontekste, avaneb selgem pilt ka ootustest ja ülesannetest, mis seisavad ees igaühel, kellel tuleb tegemist teha täiskasvanud õppijaga. Täiskasvanuõppe laiem missioon on läbi üksikindiviidi arengu toetamise jõustada ning esile kutsuda positiivseid muutusi terves ühiskonnas, nii on oluline teada, milline on meie kollektiivne mõttelooline minevik.

Peter Bergeri ja Thomas Luckmanni sotsiaalkonstruktivistliku teooria kohaselt on kogu tegelikkus ühiskonna konstrueeritud ja sünnib läbi subjektiivse tõlgenduse kollektiivse loomena. Nende kahe autori sõnul on vastus ontoloogilisele küsimusele: „Milline on maailm või mis on tegelikkus?“, erinevatel aegadel ja erinevates ühiskondades erinev. (Berger ja Luckmann, 2018, 92–4)

Ka haridusteoreetik ja sotsiaalkonstruktivistliku teooria esindaja Lev Vögotski rõhutab kognitiivse arengu oluliste elementidena ajaloolist, ühiskondlikku ja keelelist mõju, millest viimane mõjutab otseselt mõtlemise ulatust ja võimekust (Aubrey ja Riley, 2019, 55–62). Õppimine toimub läbi sotsiaalse interaktsiooni ning seda mõjutavad sotsiaalsed diskursused (samas, 2019, 3). Mõtlemise muutumine ajas, hariduse ja võimu problematika, õigus ja õiglus, ühiskond, vabadus ja eetika on mõned olulised teemad, mille üle on filosoofid diskuteerinud läbi ajaloo ning mis on kujundanud andragoogika arengut. Need ongi teemad, mida vaatlen järgnevalt lähemalt.

### **Mõtlemine muutub ajas**

Kuna mõtlemine on aja jooksul muutunud nii oma sisus kui struktuuris, siis püüan anda põgusa ülevaate põhjustest, mis viisid tänapäevase mõtlemisviisi juurde. Muutused mõtlemises on seotud ümbritsevast maailmast välja filtreeritud teadmistega ning sedamööda, kuidas arenesid loodusteadused, hakkas avarduma ka senine maailmapilt. 16.– 17. sajandi vahetusel toimunud diskursiivne üleminek sai vundamendiks valgustusajastule, mis hakkas

hindama ratsionaalset mõtlemist, üksikisiku vabadusi ja vastutust ning inimõigusi.

Valgustusaja humanistlikud ideed olid üheks aluseks, millest sai sündida andragoogika kui teadusharu.

Michel Foucault kirjutab ühest vanast Hiina entsüklopeediast, kus loomi klassifitseeritakse järgmiselt: "a) keisrile kuuluvad; b) palsameeritud; c) taltsutatud; d) piimapõrsad; e) sireenid; f) muinasjutulised; g) hulkuvad koerad; h) käesolevasse klassifikatsiooni kuuluvad; i) kes mürgeldavad nagu hullud; j) loendamatud; k) joonistatud väga peene kaamelikarvast pintsliga; l) *et cetera*; m) kes on äsja lõhkunud kannu; n) kes eemalt paistavad kärbeste moodi" (Foucault, 2015, 7). Tänapäeval on sellise taksonoomia tõsiseltvõetavust raske ette kujutada, kuid just seetõttu on oluline meeles hoida mõtlemise konstrueeritud iseloomu, mis on mõjutatud nii omas ajas kättesaadavast teadmisest kui samapalju ka kollektiivsest harjumusest mingil kindlal viisil mõelda.

Foucault rõhutab ühiskonna, inimese ja tõe toimimise ajaloolisust ja selle muutumist ajas (Annus, 2009, 674). Foucault (2015) sõnul toetus lääne kultuuri teadmine kuni 16. saj. lõpuni sarnasuse tugisambale, mis mõjutas tekstide tõlgendamist ning üldist maailmatunnetust. Teadmine sarnasest toetub omakorda asjade kokkusobivusele, nende vastalisusele, analoogiale ja nendevahelisele sümpaatiale. Teadmine tähendas 16. saj. tõlgendamist, teekonda märgi juurest märgitavani ja nii olid maagia ja teadus mõlemad võrdsetena teadmise teenistuses, lisaks veel tähelepanelikkus antiikpärandi suhtes. (Foucault, 2015, 46– 84)

Alates 17. sajandist lähevad asjad ja sõnad lahku: sõnad muutuvad representatsioonideks. Foucault (2015) näeb modernses õhtumaises kultuuris poeete ja hulle märkide tõlgendamise vastandpoolustena, kus esimesed leiavad kõiges peidetud sarnasusi, teised aga ei tunne ära asjade vahelisi ilmselgeid erinevusi. Alates 17. sajandist toimus mõtlemises murrang: sarnasuste harmoonia ja kooskõla asemel hakatakse nägema erinevusi ja erandeid. Tõde selgub deduktiivses mõtlemises läbi samasuse ja erinevuse analüüsi. Kui varasem sarnasuste mäng oli lõputu, siis uues mõtlemises leitavad erinevused on lõplikud. Asjade suhetest mõeldakse nüüd korra ja mõõdu vormis. (samas, 94– 105) Teine oluline muutus mõtlemisprotsessis toimus 18. sajandi lõpus, kus seoses religiooni maailma seletava positsiooni kõikumalöömisega hakati teadvustama, et igasugune

teadmine on ajalooliste ja sotsiaalsete olude konstrueeritud. Tekkis nõ. ajalooteadvus, mis tunnustas tõsiasja, et kultuurid ja maailmatõlgendused on ajas muutuvad. (Annus, 2009, 382)

Hannah Arendti sõnul algas uusaeg hetkel, kui inimene mõistis, et tema meeled ei ole universumi mõistmiseks kohased, vaid pigem alaliste eksimuste ja pettekujutelmade kasvulavaks. Loodusteaduslikud avastused olid kaasa toonud tõdemuse, et tõe ja teadmuse otsinguil ei saa omaenda aistinguid usaldada. Seda väljendas Descartes oma kuulsa maksimiiga "De omnibus dubitandum est"- kahtle kõiges (oma meeltes). (Arendt, 2012, 69–70) Descartes on esimene, kes annab ontoloogilisele küsimusele "mis on tõeline?" vastuseks: "inimene ja tema mõtlemisvõime"; see kutsub mõtlemises esile murrangu (Saarinen, 1996, 112).

Horkheimer ja Adorno hindavad valgustusaja optimistlikud panused mõistuse vabastavale jõule läbikukkunuks. Nende sõnul on instrumentaalne mõistus muutunud irratsionaalseks, teadus ja tehnoloogia toodavad hävingut ning massid, juhmistuna meelelahutusest ja kultuuriallakäigust, heidavad end vabatahtlikult despootide võimu alla. Meelelahutuse roll on tühistada iga mõte, mis püüab leida alternatiivi olemasolevale elukorraldusele. (Annus, 2009, 558)

Pierre Bourdieu sõnul on mõtlemine privileeg ning seotud inimese käsutuses oleva aja hulgaga: „ajanappus ei soodusta mõtlemist.” (Bourdieu, 1999, 23). Vaba aja olemasolu on peetud nii oluliseks seetõttu, et seda seostatakse nii antiikfilosoofide kui ka Marxi käsitluses võimalusega mõelda. Thomas Hobbes toetab seda mõtet, öeldes: "Jõudeolek on filosoofia ema" (Arendt, 2012, 28, 359).

Bourdieu nimetab mõtlemist õonestavaks: kõigepealt peab alustama käibetõdede lõhkumisest, et seejärel oma väited üles ehitada- see aga võtab aega (Bourdieu, 1999, 24). Alžeeria- prantsuse filosoof Jacques Derrida pakub harjumuspärasest mõtlemisviisist väljaastumise meetodina dekonstruktsiooni, mis paljastab käibelolevates diskursuses peituvat vägivaldset hierarhilisust. Diskursiivset dekonstruktsiooni võib vaadelda ühiskondliku eetika tööriistana, mis avab ühiskonna keelatud ja allasurutud võimalikkused ning pööravad olemasolevad võimusuhted pea peale. (Annus, 2009, 709– 710)

Prantsuse antropoloogi Claude Levy- Straussi sõnul kaldub iga tsivilisatsioon

ülehindama oma mõtte objektiivsust. Traditsionaalse mõtlemise eripära on mõtteviis, et igal pühäl asjal peab olema oma koht tervikus, mis teeb ta pühaks, sest kui ta oma kohalt eemaldada, kaoks universumi kord; niisiis annab püha asi oma panuse korra säilitamisse sellega, et püsib oma kohal. Nii säilitatakse kord ühiskonnas ja universumis. (Levi- Strauss, 2001, 17– 29)

Bergeri ja Luckmanni sõnul on teadmised maailma kohta sotsiaalselt konstrueeritud. Teadmine on ühelt poolt pideva kollektiivse loomingu tulemus ja teiselt poolt ühiskonna kõikehõlmav programm, mille järgi objektiivset maailma luuakse. (Berger ja Luckmann, 2018, 1071– 08) Mõtlemine muutub koos muutustega ühiskonnas: „Ükski ideede ajalugu ei sünni üldajaloo verest ja higist eraldatult“. Ka Friedrich Nietzsche osutab kõikide tähenduste konstrueeritud loomusele: “Ei leidu tõsiasju, vaid üksnes interpretatsioonid. /.../ Kogu elu põhineb näivusel, kunstil, pettusel, optikal, perspektiivsuse ja eksituse hädavajalikkusel“. (Annus, 2009, 69) Mõtlemise nägemine ajas muutuvana vabastab meid illusioonist, et oleme nüüd lõpuks “kõigest aru saanud” ja tegelikkuse ära taltsutanud, esmakordselt surunud selle mõistuspärasesse vormi.

Hans- Georg Gadamer rõhutab teadmise seotust ajaloolisusega: „Tegelikult ei kuulu ajalugu mitte meile, vaid meie ajaloole. /.../ Seetõttu on indiviidi eelarvamused kaugelt enam tema olemise ajalooline tegelikkus kui tema otsustused“. Kuidas siis vabaneda eelarvamustest ja liikuda tõelisele lähemale? Gadameri arvates on eelarvamustest vabanemine võimatu: võime vaid ühe eelarvamuse asendada teisega, mis mõnele esimese eelarvamuse puudusele osutab, kuid mis ise tõenäoliselt mõnes teises aspektis logiseb. Vaja on teadvustada hermeneutilist situatsiooni (viis, mil moel inimene asetseb traditsiooni mõjuväljas) ning selle seatud horisondi- oma mõistmise piiride adumise võimalikkust. (Annus, 2009, 4134– 18)

Mõtlemise kujundamine toimub suures jaos läbi haridussüsteemi, mille ülesanne on õppijale kaasa anda need teadmised, mida ühiskonnas elamiseks vajalikuks on peetud. Lisaks teadmistele antakse läbi hariduse edasi ka ühiskondlikult- kultuuriliselt konstrueeritud valem, mis meie tajusid struktureerivalt sõnastab, kuidas “asjad on”. Haridus on aga mõtlemise kujundajana ja ühiskonnas käibivate diskursuste edasiandjana vastuvõtlik võimu survele, mis annab hariduse missioonile, ülesannetele ja eesmärkidele ambivalentse iseloomu.

## Hariduse kaks nägu

Eelpool vaatasime, kuidas mõtlemine on ajas muutunud ning kuidas konstrueeritakse teadmist. Järgnevalt vaatame hariduse rolli “maailma konstrueerimisel”. Eesti haridusmõtte arendaja Johannes Käisi sõnul on hariduse missioon inimese vaimu äratamine ja selle kultuurivaraga rikastamine ning kõlbelise iseloomu arendamine. Käisilt pärineb üleskutse enda arendamiseks: ”Saa selleks, kes sa olla võiksid!” (Käis, 2018, 11–12). Kasvatusfilosoof Airi Liimets peab õpetaja ülesandeks mitte ainult teadmiste vahendamist, vaid eelkõige lapse ja täiskasvanu ärgitamist esitama küsimusi ning olla kultuurikandja ja vahendaja kõige laiemas mõttes (Liimets, 2009, 2013). Ometi ei ole kõik haridusekäsitused sama pilvitud. Täiskasvanuõppe teoreetik Knud Illeris rõhutab õppimise seotust ühiskonnas valitsevate suhetega. Ta osutab Bourdieule, kelle sõnul tähendab koolis kultiveeritud riikliku mõtlemise omandamine kriitilise mõtlemise hävitamist ja selle asendamist domineerivale klassile vajaliku mõtteviisiga (Illeris, 2007, 295). Bourdieu nimetab haridussüsteemi põhiliseks funktsiooniks sümboolset vägivalda, mis peab tagama ühiskonnas valitsevate domineerimis- ja võimustruktuuride püsimise ning üksikindiviidide poolt internaliseerumise. Just haridussüsteem on põlvest põlve jätkuva klassilise segregatsiooni ja valitseva ideoloogia jätkamise võimaldaja. Illeris märgib, et Bourdieu radikaalsed vaated ei arvesta tänapäeva globaliseerunud ja individualiseerunud maailma laienenud võimaluste väljaga, kus inimene saab, võttes suurema vastutuse oma saatuse eest, läbi isiklike valikute oma saatust siiski määrata. Tema sõnul on kooliharidust varasematel aegadel kasutatud vahendina sõnakuulelike töötajate treenimiseks, kes tööandjate huvides omavad teatud standardiseeritud oskusi. Eriti koolides antav usuõpetus pidi tagama selle, et kooliharidus kindlustaks ebaõiglase ühiskondliku korra jätkumise ning toodaks lojaalseid kodanikke oma riigile. (Illeris, 2007, 216–219)

Koolisüsteemi suhtes on kriitiline ka Herbert Marcuse, kes näeb selle ülesandena vormida „kasulikke indiviide“, kes jätkaks konformistlikult oma rolli täitmist tootmis- ja tarbimisahelas ning tasalülitada igasugust kriitilist meelt, mistõttu see loob „ühemõõtmelisi inimesi“. Marcuse märgib, et demokraatlik sõnavabadus võimaldab küll eriarvamuse väljendamist, kuid esineb vaid kaitseventiilina, sest ei too endaga kaasa tõelisi muutusi;

seetõttu võib sõnavabadust nimetada repressiivseks sallivuseks. (Annus, 2009, 561)

Brasiilia hariduseuuendaja Paulo Freire sõnul stimuleerib kaasaegne haridusmudel ühiskonnas rõhuvaid hoiakuid ja tavasid. Freire pooldab maailma vahendatud ja vastastikust lähenemist haridusele, mis soodustab teadmiste ühisloomingut. Praegune õpetaja ja õpilase suhe on põhimõtteliselt narratiivne, kus tõde kuulutav subjekt (õpetaja) täidab passiivsed objektid (õpilased) teadmistega. Absoluutse teadmatuse projitseerimine teistele, rõhumise ideoloogiale iseloomulik joon, eitab haridust ja teadmisi kui uurimisprotsesse. (Freire, 2005, 72)

Negatiivne pilt haridussüsteemist kui võimu ketikoerast on kindlasti vähemalt osaliselt õigustatud, mida enam me mineviku poole tagasi vaatame, kuid samavõrd väärikas on ka haridusideaalide ajalugu, mis inimest vabaduse ja emantsipatsiooni poole suunavad. Riikliku institutsioonina on haridussüsteem seisnud tihti poliitika tõmbetuulte käes ning hoidnud võimu ja vaimu vastasseisus käes nõrgemaid kaarte. Ometi püüab haridusfilosoofia tuha all hõõguva sõena alal hoida humanistlikke väärtusi ka rasketel aegadel. E. Lindeman nägi just hariduse ülesandena kasvatada inimese võimet kahtluse alla panna üldlevinud ja iseenesestmõistatvaid ideid, väärtusi ja hoiakuid (Smith 1997, 2004, 2020). Sama arvab ka saksa pedagoog Adolph Diesterweg, kelle sõnul loob haridus täiskasvanule võimaluse emantsipatsiooniks (Mikser, 2013, 44).

Usutavasti püüab võim haridussüsteemi ka edaspidi enda vankri ette rakendada, seda olulisem on haridusel teadvustada oma võimu tasakaalustavat rolli.

## **Võimu magus maitse**

Ühiskonna liikmena puutub iga inimene kokku võimuga. Max Weber annab võimu definitsiooni: võim on võime soodustada või takistada olulisi muutusi, hoolimata opositsioonist. Et domineerimissuhe saaks toimida, on vajalik teatud minimaalne kuuletumishuvi, mis tuleneb kas harjumusest või hirmust vägivalla ees. Domineerimissuhte püsimiseks on vajalik kuuletuja tunnustus ning mingi korra stabiilsuseks on vaja, et vähemalt üks osa domineeritud indiviididest toetaks seda väärtusratsionaalsel tasandil. (Käärik, 2013, 103– 106)

Bourdieu paneb imeks, et allutatud ei hakka vastu, ehkki jõud ja ülekaal on nende poolel. Rahvas võtab valitsevat korda iseenesestmõistetava ja loomulikuna, sest allub sümboolsele vägivallale. Sümboolne vägivald on vägivald, mida teostatakse allutatava suhtes tema enda osalusel, sest ta näeb oma allutatust loomuliku ja enesestmõistetavana, seetõttu ei tunta seda ka ära. Allutatute osalus või kaastöö ei tulene mitte teadlikest valikutest, vaid pigem *habituse* ähmastest eelsoodumustest, mis toimivad allpool teadlikku mina. Kuna indiviidi ootused sõltuva objektiivsetest struktuuridest ning neil on tendents kohaneda võimalustega, siis tundub olemasolev kord alati loomulikuna- see ongi sümboolne vägivald. (samas, 280–294)

Ka Marx osutab, et suvalises ühiskonnas valitsevad ideed on alati valitseva klassi ideed (samas, 107). Foucault (2011) järgi on võim alati huvitatud tõe üle kontrolli omamisest, püüdes seda endale allutada ning samal ajal ka lootes sellelt iseenda legitimeerimist (Foucault, 2011, 259–262).

Arendti sõnul on faktid võimu rünnaku sihtmärgiks. Fakte saab võltsida ja maha salata ning nende hilisem taasavastamine on keeruline. Faktitõde, kui see on vastuolus mõne rühmituse kasu või heaoluga, koheldakse vaenulikumalt kui kunagi varem. Avalikult teadaolevad tõsiasjad kuulutatakse tabuks ning keelatakse nende avalik arutelu. Totalitaarses riigis viibib kõik, millele oma suuna- ja reaalsustajus toetuda, võbelevas liikumises. Kuid ehkki tõde on võimuta ning pidevalt maapealse võimu ähvarduse all, on ta omamoodi vastupidav: mida võimulolijad ka ei sepiks, pole neil võimalik leiutada tõe elujõulist aseainet. (Arendt, 2012, 275–311)

Foucault järgi mõjub võim lisaks otsesele jõukasutamisele ka teadmisi korrastavate distsipliinide, diskursuste ja protseduuride kaudu. Foucault nimetabki diskursust keele kaudu teostuvaks võimuks. (Annus, 2009, 910, 675) Tõde on seotud võimustusüsteemidega, mis teda toodavad ja toetavad ning mida luuakse mitmesuguste sunduste abil. Võim on pigem protsess, mitte seisund- võimu mudeliks on pidev lahing, mitte aga pooltevaheline leping. Kusiganes on võim, on ka vastupanu. Foucault osutab võimu ja domineerimise erinevusele, mille kohaselt on võim dünaamiline suhe, kus pooled võivad pöörduda; domineerimine aga on tardunud ja ebasümmeetriline võimusuhe, kus võim on jagunenud pöördumatult ebavõrdseks. Foucault sedastab pessimistlikult: ei ole pääsu domineerimisest, järelikult ei ole pääsu ajaloost. (Käärrik, 2013, 234–254)



Kogemused võimu kuritarvitustest on muutnud võimu kuvandi negatiivseks. Prantsuse filosoof Emmanuel Levinaselt pärineb lausung: „Võim on võimetus“, mis väljendab võimukasutamise kommunikatsioonivõimetus (Annus, 2009, 303). Ometi omab ja kasutab iga inimene võimu oma isiklikus elus. Andragoogilised väärtuspõhimõtted peavad ühiskondlike muutuste ellukutsumist üheks oma eesmärgiks ning see saab võimalikuks läbi võime mõjutada inimesi või sündmusi positiivses suunas. Koos vastutustundega kasvab ka inimese oskus ja soov kasutada võimu eetiliselt. Täiskasvanuhariduse eesmärk on arendada kriitilise mõtlemise oskust ning toetada võimet hinnata võimu legitiimsust moraalse õiguse, õigluse ja eetilise vaatepunktist.

### **Võimu legitimeerimine: õigus ja autoriteet**

Pikka aega on autoriteet tuginenud välisel võimul ja sunnil, mida on toetanud võimulolijate kujundatud ning inimeses internaliseeritud kujutlused enda vääritusest ja hädisusest. Andragoogiline lähenemine toetab inimese subjektsust ja autonoomiat ning julgustab kriitilist mõtlemist ka autoriteetide suhtes, mis võimaldab inimesel tõhusalt oma elu juhtida.

Arendti sõnul iseloomustab Uusaegset maailma autoriteedikriis, mis on levinud ka kasvatus- ja hariduse valdkondadesse. Ehkki autoriteet nõuab kuulekust, viitab jõu rakendamine autoriteedi läbikukkumisele. Autoriteet kadus kohe peale religiooni ja traditsiooni kõikumalöömist. (Arendt, 2012, 113–116)

Õiguse temaatika on tihedalt seotud ühiskonna väärtusmaailmaga, mis on kujunenud aja jooksul läbi erinevate praktikate. Ühiskondlike olude muutumisega on muutunud ka väärtused, normid ja õiguse käsitused. Õigus omab autoriteeti ja toimib sotsiaalse kommunikatsiooni atribuudina siis, kui see peegeldab kultuuri tähenduseseid. Õiguse idee ajalooline alus on olnud konfliktide lahendamine ja vägivalla vältimine. Nii seostub see ühelt poolt vabaduse ja võrdsuse ideedega, millele on inimesel sünnipärane õigus; teiselt poolt aga riikliku sunnijõuga tagatud regulatsiooniga, mida vormib vägivald, mis toimib läbi vägivalla ja mis ka lõpuks vägivalda legitimeerib. (Raska, 2004, 64–128)

Platon pidas parimaks valitsejaks kuningas- filosoofi, kes pidi tema arvates valitsema

mõistuse kaudu. Seda mõtet kritiseeris Kant, kelle jaoks rikub võimulolemine paratamatult mõistuse vaba otsustusvõimet. Platoni arvates tuleneks filosoofi õigus valitseda tema vaimsest üleolekust, mille näiteks võib olla suhe karjuse ja lambakarja vahel. Nii ei peaks filosoof- valitseja valitsema enam läbi veenmise või jõuga sundimise, vaid tema autoriteet toetuks tõe tundmisele. Loomulikult mõistis Platon, et tavakodanik ei pruugi sellegipoolest filosoof- valitseja isikust kiirguvat ja tema autoriteeti legitimeerivat üleolekut ära tunda. Selle probleemi lahenduseks pistas ta oma poliitiliste dialoogide lõppu jutustused teispooluses saadavatest hüvedest ja karistustest, mis pidid ka nõrgema taibuga kodanikes esile kutsuma autoriteedile allumise soovi. Platoni distsiplineerivad pildikesed muutusid kristluses põrgudogmaks, mille eesmärk oli samuti elanikkonna kontrollimine. (Arendt, 2012, 132–137)

Sotsiaalselt konstrueeritud teadmised maailma kohta muudetakse ontoloogiliseks ning nendest häälbimist tajutakse kõlvatuse, vaimuhaiguse või lihtsalt teadmatusena; üleastumiste vältimiseks on kasutusel mitmeid karistus- ja kontrollimehhanisme, mis on selles ühiskonnas *status quo* säilitamiseks loodud (Berger ja Luckmann, 2018, 107–108).

Roomlaste puhul tulenes autoriteet mitte filosoofi tarkusest, vaid minevikust ja esiisadelt. Autoriteet säilis puutumata niikaua kuni traditsioon püsis. Roomlased tunnustasid kreeka "esiisasid" autoriteetidena teooria, luule ja filosoofia alal. Roomlasi eristas kreeklastest see, et roomlaste jaoks oli esiisade tarkuse kahtluse alla panemine mõeldamatu, kreeklaste jaoks selgus tõe aga vaidluse käigus. Arendt toob välja, et autoriteedi ja traditsiooni tunnustamine on olnud Lääne kultuuri tunnuseks pea igal ajajärgul. Arendt küsib, et kui tõelise autoriteedi allikas asub väljaspool võimu ja võimulolijaid, siis millele peab see toetuma tänapäeva maailmas. (Arendt, 2012, 134–173) Uusaegset maailma iseloomustab autoriteedikriis, mis on levinud ka kasvatus- ja hariduse valdkondadesse. Ehkki autoriteet nõuab kuulekust, viitab jõu rakendamine autoriteedi läbikukkumisele. Autoriteet kadus kohe peale religiooni ja traditsiooni kõikumalöömist. Hariduses esineb vastutus maailma ees autoriteedina ning tugineb sellele. Usaldamatus autoriteedi vastu avalikus sfääris suurendab usaldamatust ka isiklikus sfääris. (samas, 113–227)

Täiskasvanu emantsipatsioon laseb tal endal valida, kes on tema autoriteedid ning annab talle ka tänapäeva maailmas kindla jalgealuse, mis põhineb väärtustel. Minevikku vaadates on küllalt põhjuseid umbusuks nende suunas, kes end autoriteetidena välja pakuvad. Kantiaanlik iseseisva mõtlemise kohustus näib olevat turvalisem valik kui lootuse

panemine maailma vägevate headele kavatsustele.

## **Inimene kui kõikide asjade mõõt**

Viis, millisena on inimest läbi ajaloo nähtud, defineerib ka talle omistatud võimed ning mõjutab ootusi ja vastutust, mida talle asetatakse. Millised on inimese õigused ja kohustused? Mis on inimese võimete piir? Kas igaüks võib õppida? Need on küsimused, mille vastused on ajas muutunud. Andragoogiliste põhimõtete kohaselt kestab areng läbi terve elu ning igaüks on õppimisvõimeline.

Antiikajal oli inimese ideaal nn. kõnelev inimene, keskajal *animal rationale*, uusaja alguses *homo faber* ning 19. saj. *animal laborans*, mil koostöös loodusega tekkis enneolematu produktiivsus. Arendti sõnul saab nüüdisaegset inimest määratleda kui tegutsemisvõimelist olendit, mis näib olevat kõikide teiste inimvõimete kese. Tegutsemisvõime ilma eetikata on aga osutunud ettenägematul viisil ohtlikuks. (Arendt, 2012, 79–80)

Immanuel Kanti jaoks on maailma asjadest arusaamine inimese põhikohustus; ta peab vabanema omasüülisest alaealisusest, mis takistab tal oma mõistuse iseseisvat kasutamist. Avalik arutelu kõigile sobivaima ühiskonnakorralduse üle võib Kanti arvates kaasa tuua indiviidi valgustumise ning poliitikast võib saada moraal. (Habermas, 2001, 161–171) Kant teeb siiski vahet mõistuse “privaatse” ja “avaliku” kasutamise vahel, mispuhul esimesel juhul lasub indiviididel teatud tsiviilkohustustele kuuletumise kohustus. Mõistuse “avalik” kasutus peab aga olema alati vaba, sest peab üldsuse huvide teenistuses olevana initsieerima ühiskonna valgustumist. (Lipping, 1999, 692–693)

Jari Ehrnroothi arvates tuleb meil ühiskonnana tagasi pöörduda isikliku vastutuse ja töö poole, mis loob vaimseid ja materiaalseid väärtusi. Koos vabadusega kaasneb ka vastutus. Ehrnrooth osutab, et tänapäeval paigutakse õnnelikkuse ja vabaduse ideed ettepoole kohustuse ja õigluse ideedest, nõnda on sellest saanud omamoodi episteem. Ehrnrooth pakub endapoolselt pürgimisväärsetena välja hoopis headuse, ilu ja tõe. (Ehrnrooth, 2017, 10–26)

"Inimene on kõikide asjade mõõt: eksisteerivatele sellega, et nad eksisteerivad, mitte eksisteerivatele sellega, et nad ei eksisteeri", ütles Protagoras (Asmus, 1971, 32).

Andragoogika isa Alexander Kappi sõnul on haridus antiikajal toetunud kehale,

keskajal vaimule ning alles uusajal ühendati keha ja vaim ühtseks. Uue tekkinud diskursuse järgi sai need kaks poolust ühendanud ning ennast usaldavast inimesest kõrgema tõe kandja. Uusaja eesmärk on subjektiivsuse teadvusele toomine ja vaimu areng. Kapp rõhutab inimese vajadust liikuda vooruste poole nagu tarkus, õiglus ja täiuslikkus. Täiskasvanuid õpetav inimene peab olema ise vaimselt arenenud, et olla õppijale eeskujuks. Õpetaja ülesanne on viia inimene oma mugavustsoonist välja ja toetada õppija iseseisevat mõtlemisvõimet ning iseseisva teadmise loomist. (Tinn, 2020, 15–41)

Humanistlik vaade näeb täiskasvanu koolitaja missioonina õppija toetamist liikumisel iseseisvuse ja arengu suunas. Hannah Arendt on öelnud: "Inimene- kuhu ta ka ei läheks- seisab silmitsi vaid iseendaga" (Arendt, 2012, 111). Vahel on vaja välist abi, et see liikumine ei takerduks heitumuse, jõuetuse või ükskõiksuse ringi, kus areng katkeb. Inimese autonoomsuse toetamine on täiskasvanuhariduse aluspõhimõte. Et toimida ühiskonna täisväärtusliku liikmena, tuleb omandada korraga nii kriitikameel kui ka vastutus selle ühiskonna ees.

### **Inimene ühiskonna liikmena**

Saksa sotsioloog Norbert Elias näeb üleminekul eelteaduslikult mõtteviisilt teaduslikule esilekerkiva raskusena eelkõige ühiskondlike sidemete kogemist suhteliselt sõltumatutena ja isereguleeruvatena. Ühiskond areneb Eliase vaates ebamugaval määral isevoolutede pidi, "mida ei juhi kellegi kavatsused ega eesmärgid", selles mõttes, et üksikindiviidide ja huvigruppide eesmärgid ja kavatsused konkureerivad omavahel sellisel määral, et need ei allu kellegi kõikehõlmavale juhtimisele. Uusaja ühiskonnas on toimunud neli kõige tähtsamat muutust: massiparteide tulekuga vähenes erinevus valitsuste ja valitsetavate võimu määras; vähenes erinevus erinevate ühiskonnakihtide võimu määras; ühiskondlike suhete võimutasakaal muutus multipolaarsemaks ning ühiskondliku seotuse võrgustikud ja vastastikused sõltuvused muutusid komplekssemaks. (Elias, 2013, 75–87)

Bourdieu näeb ühiskondlikke suhteid eelkõige võimusuhetena, milles valitsevad klassid määravad elamise ja mõtlemise viisi. Bourdieu sotsiaalse teooria keskne mõiste on *habitus*, mida ta määratleb kui „osalejate (üksikisikute, rühmade või institutsioonide) struktuuri ja olemise viisi, harjumuspärast seisundit, eelsoodumust või kalduvust, mis tõukab

meid teatud arusaamade ja tavade poole. Habitus annab tajumise, kontseptsiooni ja tegevuse skeemid, mis on ühised kõigile sama grupi või klassi liikmetele. See viib kitsama ettekujutuseni sellest, mida on erinevatesse sotsiaalsetesse rühmadesse kuuluvatel inimestel võimalik elus saavutada. (Smith, 2020) Ehkki habituse piiramiseks võivad tegutseda võimsad jõud, on alati võimalus, et inimene võib seda muuta. Struktüreeriv struktuur ei ole täielik. On võimalus õppida ja muutuda. Habituse mõiste on seotud teiste Bourdieu sotsiaalse teooria põhimõistetega nagu *väli*, *kapital* ja *praktika*, mille vahelisi seoseid väljendab valem:  $\text{Habitus} \times \text{kapital} + \text{väli} = \text{praktika}$ .

*Väli* on Bourdieul struktüreeritud sotsiaalne ruum, jõudude väli, kus toimuvad interaktsioonid, tehingud ja sündmused. See sisaldab inimesi, kes domineerivad ja inimesi, kelle üle domineeritakse. Selles ruumis toimivad pidevad ja püsivad ebavõrdsussuhted, mis muutuvad samal ajal ruumiks, kus erinevad tegijad võitlevad väljaku muutmise või säilitamise nimel, kasutades selleks kogu nende käsutuses olevat kapitali (samas).

*Kapital* esineb kolmes põhimõttelises vormis: majandusliku kapitalina, mis on kohe ja vahetult rahaks konverteeritav ning mida võib institutsionaliseerida omandiõiguste vormis; kultuurikapitalina, mis on teatud tingimustel konverteeritav majanduslikuks kapitaliks ja mida võib institutsionaliseerida hariduse omandamise vormis; ja sotsiaalse kapitalina, mis koosneb sidemetest, mis on teatud tingimustel konverteeritav majanduslikuks kapitaliks ning mida võib institutsionaliseerida näiteks aadli tiitli kujul (samas).

Poliitilise mõtte traditsioon sai alguse Platoni ja Aristotelese töödega ning lõpeb Marxiga. Platoni jaoks oli inimsuhete sfäär pimeduse, pettuse ja segaduse paik, millest tõe otsija peab oma pilgu eemale suunama. Marxi järgi aga ei asu tõe väljaspool inimmaailma, vaid saab tegelikult just ühiskonnas. (Arendt, 2012, 25) Erich Frommi järgi ei ole tõeline demokraatia nüüdisaegses võõrandunud ühiskonnas võimalik. Kui demokraatia tähendab seda, et indiviid väljendab oma veendumusi ja teostab oma tahet, siis peavad tal selleks olema nii veendumused kui ka tahe. Nüüdisaegsel võõrandunud indiviidil on aga vaid arvamused ja eelarvamused ning sümpaatiad ja antipaatiad. (Käärrik, 2013, 55)

Aristoteles toetas demokraatlikku riigikorda, kuna tema sõnul võimaldas see kõige väiksemat rikutust. Aristotelese arvamus demokraatiast erineb aga siiski nüüdisaegsest lähenemisest. Selle teeb selgeks tema järgmine lause: "Seal, kus pole valitseja ja valitsetava vahel midagi ühist, puudub ka sõprus ja samuti õiglus, nagu näiteks töömehe ja tööriista

vahel /---/ või peremehe ja orja vahel" (Aristoteles, 1996, 183–184). Aristotelese demokraatia oli vaid väljavalitutetele. Platon aga ei olnud demokraatia pooldaja, mis oli tema arvates üks neljast negatiivsest valitsemisvormist timokraatia, oligarhia ja türannia kõrval. Demokraatlik riigikord tõi Platoni arvates kaasa terava vastuolu rikaste ja vaeste vahel, mis viib vaeste ülestõusu ja võimu ümberjagamiseni. Üleliigne vabadus viib nii üksikindiviidi kui ka riigi orjusesse. Tema sõnul põlvneb türannia demokraatiast nagu julmim orjus põlvneb suurimast vabadusest. Platoni Utoopiat- ideaalset riiki- juhivad parimad. Ühiskonnale olulised tööliigid on ära jaotatud kodanike seisuste vahel, mida Platon sidus otseselt ka nende kõlbeliste omadustega. Iseloomulik on, et töötegija väljahüppamist endale sobiliku klassi piiridest nägi Platon kuriteona riigi vastu. (Asmus, 1971, 89–97) See viib meid järgmise teema – vabaduse juurde.

### **Inimene: vabana sündinud**

Hegeli jaoks on elu lakkamatu võitlus: sellest, kelle kelle jaoks elu on tähtsam kui vabadus, saab sulane või ori; sellest aga, kelle jaoks on vabadus tähtsam kui elu, saab peremees. Marxi arvates allub inimene pigem sotsiaalsetele oludele: "Mitte inimese teadvus ei määra tema positsiooni ühiskonnas, vaid positsioon ühiskonnas määrab tema teadvuse" (Käärik, 2013, 28–38).

Arendti sõnul saab vabadus avalduda vaid poliitiliselt tagatud avalikus sfääris, kuid garanteeritud peab olema ka võimalus olla poliitikast vaba. Poliitika *raison d'etre* on vabadus. Vabadust kogetakse eelkõige tegutsemises. Vabadusest sai üks filosoofia põhiprobleeme alates sellest hetkest kui seda hakati tajuma suhtlemisena, mida inimene peab iseeneses. Vabadus on seotud ka tahtega: Platoni jaoks võib teiste üle valitseda vaid see, kes suudab valitseda iseenda üle. (Arendt, 2012, 180–193)

Arendt osutab Rousseau vaba inimese definitsiooni absurdsusele, mille kohaselt on ainult suveräänne inimene vaba. Üksikisik või ka inimrühm saab suveräänne olla aga vaid teiste suveräänsuse hinnaga. (samas, 232) Antiikajal kuulus vabadus kokku tegutsemisega. Valitsejatena oma majapidamises, olid polise kodanikud vabastatud elu esmavajaduste pärast muretsemisest ning seetõttu vabad tõeliseks tegutsemiseks. Augustinuse jaoks on aga

inimene juba sünni hetkest vaba, ta on sellisena sündinud. (sammas, 201–203)

Liberalismi isa John Stuart Mill leiab, et vabadust saab nõutada alles teatud arengutasemest alates ning barbarite puhul on despoopia täiesti õigustatud valitsemisvorm eeldusel, et valitseja eesmärk on rahva areng. Refleksioonisuutlikul indiviidil on aga iseenese, oma keha ja hinge üle täielik suveräänsus, kuni ta ei kahjusta kedagi teist. Selle isikliku vabaduse alla käivad mõtete ja tundmuste vabadus, südametunnistuse vabadus, sõna- ja arvamusvabadus ning usuvabadus. Ilma nende vabadusteta ei saa ühiskonda vabaks nimetada. (Mill, 2018, 44–48)

Inglise filosoof Isaiah Berlin hoiatas juba 60 a. tagasi kiusatuse eest suhtuda parimasse ühiskondlikusse elukorraldusse kui otsustatud küsimusse, mille teostamise üle käivad vaidlused ning poliitilised ja kõlbelised probleemid on vaid tehnilist laadi. Uusim ajalugu näitab Berlini sõnul, et fanaatilised ühiskondlikud ja poliitilised õpetused on endaga kaasa toonud vägivaldseid vapustusi; seda enam ohtlik on see, kui inimesed, kes on koolitatud ideedest kriitiliselt mõtlema, oma eksiarvamuses unelevad. Nii võivad ideed omandada purustava energia ja vastupandamatu võimu, mida ei ole mõistuspärase kriitikaga enam võimalik mõjutada. Poliitika võtmeküsimus on Berlini jaoks küsimus kuuletumisest ja sundusest. Sunni lubatava ulatuse suhtes võib eristada kahte vastandlikku vaatenurka: esiteks negatiivne vabaduskäsitlus kui vabadus *millestki*, mis määratleb vabadust kui tegutsemisala, millele teised inimesed ei sea piiranguid. See tegutsemisala ei saa aga olla piiramatu, kuna peale vabaduse väärtustatakse ka teisi sihte nagu õiglus, õnn, turvalisus, võrdsus ja kultuur, seetõttu nõustutakse oma vabaduse mõningase kärpimisega. Berlin rõhutab, et poliitiliste õiguste ja vabaduste pakkumine alatoidetud, haigetele, poolalasti ja kirjaoskamatutele inimestele on nende seisundi üle irvitamine: sellised inimesed vajavad kõigepealt arstiabi või haridust, et endale antud vabadust mõista või kasutada. (Berlin, 1998, 31–41)

Teiseks positiivne vabadusekäsitlus kui vabadus *millekski*: eluks konkreetsel inimese enda valitud viisil. Ühiskonnas valdav inimese- ja vabadusekäsitlus mõjutab otseselt ka sunni- ja võimuvaldkonda. Nähes inimest kui vastutusvõimetut irratsionaalsete ihade orja, saab õigustada mistahes repressioone, mis kõik toimuvad “hea eesmärgi nimel” (sammas, 55–59).

Ehrnrooth seob vabaduse vastutusega: "Inimesel on inimväärikus, inimõigused ja üksikisiku vabadus mitte seepärast, et ta kuulub teatud loomaliiki, vaid sellepärast, et teatud

väärtuseesmärkide poole pürgiva inimühiskonna liikmena võib ta areneda vabaks inimeseks, kes võtab enda peale vastutuse oma elu ja enda arendamise eest ning teenib peale omaenda huvide ka lähikonna ja kogukonna huve, suutes saavutada sellisel viisil tahtevabaduse" (Ehrnrooth, 2017, 147). Ka Simone de Beauvoir sõnul loob inimene enda tähendust vaid läbi interaktsiooni teiste inimestega. Austus teiste vabaduse vastu on ühtlasi tagatis ka enda vabaduse jaoks, kuid selleks tuleb siiski üles näidata heatahtlikkust ning suuremeelsust. Vabadus teeb võimalikuks emantsipatsiooni ning ühiskondlikus eksisteerimises on alistamise kõrval valikuvõimalusena olemas ka hoopis vabastamise võimalus. (Annus, 2009, 815)

Vabaduse tuntuima definitsioonina on välja pakutud tunnetatud paratamatust ning idamaises traditsioonis on seda seostatud eelkõige isiklike ootuste, soovide ja ambitsioonide puudumise ja elu kulule alistumisega. Martin Heideggeri järgi on inimene oma konkreetsetes elusituatsioonides kindlate minevikust lähtuvate võimalikkuste ette heidetud ja need on seotud tema „nii-või-teisiti-olla võimise“ mõistmisega; seetõttu on inimese olemine alati faktiline (Faktizität) ja ajaline (Zeitlichkeit) ning põhjuslikult seotud tema minevikukogemustega. Heidegger seob vabaduse mõistmisvõimega. Tema sõnul ei ole mõistmine võimalik ilma nö. „eelmõistmiseta“, mis tuleneb ühiskonnas ja traditsioonis olemasolevast teadmisest ja mida inimene aegamööda teadvustab. (samas, 409–411)

Inimene tegutseb suurema osa ajast harjumuspäraselt, mis tähendab, et läbimõeldud otsuste ja uuenduste osakaal on väike. Harjumuslikud mõtte- ja käitumismustrid on ühiskonna ühine looming, mis internaliseeritakse ning nendega kaasnevad ajaloolisus ja kontroll. Samuti tajutakse institutsionaliseeritud tõekspidamisi tegelike, objektiivsete ja vältimatutena, mida ei panda kahtluse alla isegi siis, kui need on piiravad, kahjustavad või dehumaniseerivad. (Berger ja Luckmann, 2018, 92–98) Vabadus kui sotsiaalne, majanduslik ja psühholoogiline nähtus allub ühiskonnas käibivatele diskursustele, millel on omad füüsiliselt väljenduvad ja inimese elu mõjutavad struktuurid. Ideed vabaduse kohta on tihedalt seotud ka õigluse ideega, mida vaatleme järgmisena.



## *Fiat iustitia, et pereat mundus*

Pealkirjas toodud ütlus “sündigu õiglus, isegi kui ka maailm hukkuks” pärineb Saksa-Rooma keisrilt Ferdinand Esimeselt ning illustreerib eetilisi dilemmasid, mis kaasnevad õigluse mõistega (Arendt, 2012, 271). Varasematel aegadel on inimeste- ja riikidevahelises suhtluses peetud tugevama õigust loomulikuks asjakorralduseks. Antiik-Kreeka ajaloolase Thukydidese kirjeldus ca 2500 aastat tagasi toimunud Peloponnesose sõjast ateenlaste ja Melose saare elanike vahel oli küüniliselt otsekohene: „Me arvame jumalatest ja teame inimestest, et nende loomuses on paratamatult alati valitseda, kui võim on käes“ (Thukydides, 2009, 1640). Oma vallutustegevuse moraalsete aluste üle ateenlased ei tseremoonitsenud: “Õigluse üle otsustatakse inimeste vahelises vaidluses võimult võrdsete vahel ning tugevad saadavad korda, mida suudavad ja nõrgad taluvad, mida peavad” (samas, 1637).

Mõtlemisainet pakub, kui palju on viimaste aastatuhandete jooksul muutunud. Marxi jaoks on kõige kõrgemaks olendiks inimene, seetõttu ei tohi lubada suhteid, milles inimene on alandatud, orjastatud või hüljatud. Ei piisa vaid filosoofilisest emantsipatsioonist, vaja on ka praktilist tegutsemist sotsiaal- majandusliku võrdsuse saavutamiseks (Annus, 2009, 548–549).

Marksistliku õiglusekäsitluse kohaselt on kapitalism ekspluateerimist ja võõrandumist põhjustav, kuna kapitalist omandab osa väärtusest, mille tööline oma tööga loob, riivates sellega töölise õigust oma tööviljadele ning ei ole kooskõlas kapitalisti enda tööpanusega. Selle ebavõrdsuse vastu aitab marksistide arvates eraomandi kollektiviseerimine. Kuna kapitalistid ei ole tootmisvahendid enda kätte koondanud mitte tubli töö või säästliku eluviisi, vaid ajalooliselt pigem illegaalsete toimingute nagu röövimise ja orjastamise kaudu, siis ei ole moraalsest vaatepunktist kapital tegelikult nende oma. Marksistlikud teoreetikud näevad maksude kogumist õigluse tööriistana ja vahendina sünnipäraste võimete või jõukuse puudumise kompenseerimiseks, mida illustreerib ka marksistlik jaotusprintsip: „Igaühele vastavalt tema võimetele, igaühele vastavalt tema vajadustele!” (Plotnik, 2008, 20–21). Rousseau sõnul on igal inimesel õigus kõigele, mida ta vajab. Ühiskondlik leping tasandab inimestevahelise ebavõrdsuse jõus ja vaimuannetes, muutes nad võrdseks kokkuleppe ja õiguse alusel. (Rousseau, 1998, 37–40)

Tänapäevane õigluskontseptsioon peab vabadust ja võrdsust põhiväärtusteks, mille teenistuses peavad olema ka ühiskonna majanduslikud süsteemid. Liberaalse egalitarismi esindaja John Rawlsi jaoks moraalselt põhjendamatu, et sissetulekud ametikohati erinevad, kui need on seotud inimese võimete ja isikuomadustega, mille üle tal kontroll puudub. Näiteks on motivatsioon õppida ja töötada tema arvates bioloogiliselt ja sotsiaalselt determineeritud inimese lapsepõlve kogemustega, mida ta ei saa valida. Alles refleksioonisuutlikkuse saavutanud inimene muutub vastutavaks oma sissetulekualaste valikute eest, ehkki on neid valikuid tehes mõjutatud kasvatusel ja sünnipärasest keskkonnast. Teine liberaalset egalitarismi pooldav teoreetik Ronald Dworkin leiab, et kõige õiglasem jaotusmudel oleks selline, kus ühiskonna kõik ressursid pandaks oksjonile müüki ning kõigile ühiskonna liikmetele oleks võimaldatud võrdne ostujõud, mida kasutades need siis endale olulisi kaupu ja teenuseid saaksid osta, nii et inimestel tekiks vastutus omaenda tehtud valikute eest, mis kajastuvad sissetulekutes ja omandis. (Plotnik, 2008, 9–30)

Ehrnrooth küsib, kas võiks tekkida majandusmudel, mille liikumapanev jõud oleks peale võistluse ka armastus koos kaastunde ja südametunnistusega? Õigluse kriteeriumina nimetab ta üksikisiku eneseteostuslikku tegutsemist ühiskonna heaks, mitte tema pretensioonikaid nõudmisi ühiskonna suunas. Tänapäevastes heaoluühiskondades on kodanikel vaid õigused ja vabadused, kuid vähe räägitakse kohustustest ja vastutusest. (Ehrnrooth, 2017, 106–114) Ka saksa filosoof Jürgen Habermas kritiseerib riikliku hoolitsuse rüppe langenud kodanikku. Hoolekanderiigi tekkimine toob kaasa kodaniku alaealisuse valijana. Vastutusvõimelise ja subjektse valija tunnused nagu huvitatus avalikest asjadest; informeeritus ja teadmised; kindlad poliitilised põhimõtted või moraalinormid; hoolika vaatlemise võime ja osalemine diskussioonis näivad tegelikkusega võrdluses lootusetult utoopilised. (Habermas, 2001) Õiglasema ühiskondliku korra tagab mitte tootmisega seotud allutatud ja võõrandunud mõistus, vaid kommunikatiivne mõistus. Habermasi jaoks peab olema võimul lisaks legitiimsusele ka tunnustamisväärilisus- kodanike tunnustusest mitesõltuvad objektiivsed väärtused või kriteeriumid, mis totalitaarsetel riikidel puuduvad. Kodanike tunnustusel on väärtus ainult siis, kui see on ratsionaalselt põhjendatud. Kodanike jaoks peaks kehtivad olema vaid need otsused, seadused ja normid, mille vastuvõtmisel ja

kehtestamisel nad on ise diskursiivselt osalenud. (Käärik, 2013, 266–269) Paulo Freire sõnul on igal kodanikul kohustus kujundada ja muuta ühiskonda nii, et igaüks saaks olla "iseenda jaoks olev", mitte vahend teiste huvide täitmiseks (Freire, 2005, 74).

Näib, et igasugused muutused õiglasema ühiskonna suunas on sündinud vaid läbi verise võitluse, mida väljendab kujundlikult Marx, öeldes: "Vägivald on ajaloo ämmaemand" (samas, 29). Õigluse filosoofiliste aluste ja praktiliste väljundite üle on arutletud aastatuhandeid. Võimu huvide ja eetiliste tõekspidamiste mõjuväljas asuvana, jätkuvad vaidlused õigluse üle ka tulevikus. Tasub aga meeles pidada, et vaatamata filosoofide kõrgelaubalistele mõttekäikudele inimvaimu ülevusest, on samal ajal ka üsna rahulikul meelel kooritud ligimese seljast seitse nahka. Minu jaoks ei ole aegade jooksul inimese suhtes toime pandud toore vägivalla sümboliks mitte niivõrd rasked orjaahelad, kui viktoriaanliku Inglismaa köisvoodid. See oli kõige vaesemale rahvale pakutud ööbimisteenus, kus inimene sai end kahe penni eest koos saatusekaaslastega üle pingule tõmmatud köie riputada ja nii suurema külma eest varjus olles veidi tukkuda. Küllap on sõna *hangover*, mis sellise magamisviisi hiljem peadlõhkuva pohmelliga seostas, üsna täpne võrdlus saadud unekogemusest. Köiel rippudes magamine oli kahe penni võrra odavam kui nn. kirstvoodi kasutamine, mis oli ruumi kokkuhoiuks ehitatud nii kitsana, et seal ei olnud võimalik oma asendit muuta.

Karl Ernst von Baer on 1814 a. iseloomustanud pärisorjadest eestlasi kui "vaeseid ja paljude asjade kasutamises nõmedaid", kellele meeldib elada "räpases, aurusi täis elamus, kus on puudus nii valgusest kui ka hapnikust" ja kellele on kombeks "unustada söömisel kõik kõrgem ja inimväärne" (Paul, 2009, 88–89). See halvastivarjatud põlgus inimeste vastu, keda on koheldud asjadena, näib tänasel päeval ehmatavalt küüniline, kuid annab aimu harjumuspärase mõtteviisi pimestavast jõust ka kõrgestiharitud peades. Maailmakorralduse diskursiivne ettekirjutus on koos võimu seatud materiaalse ja ühiskondliku paratamatusega moodustanud nähtamatud ahelad, millest on olnud raskem vabaneda, kui rauast ahelatest. See ahelatest vabanemise töö kestab jätkuvalt edasi.

## Eetika: küsimus heast ja halvast

Eetika keskne küsimus on „kuidas elada?”. See on küsimus heast ja halvast, õigest ja väärast ning selle teema üle on arutletud tuhandeid aastaid. Üks tuntumaid eetikaalaseid juhtlauseid on Kanti kategooriline imperatiiv: "käitu alati nõnda, et sinu käitumise põhimõttest võiks saada üldine seadus" (Arendt, 2012, 263).

Küllap on just eetika valdkonnas toimunud inimühiskondade kõige suuremad muutused. Oleme inimkonnana liikunud orjandusliku ja feodaalse ühiskonnakorra "seadustatud õigusetuse" juurest universaalsete inimõigusteni, mis kehtivad igale inimolendile tema inimeseksolemise tõttu. Kahjuks ei saa ka tänasel päeval öelda, et need õigused on kättesaadavad igale inimkonna liikmele. On riike, kus naisi peetakse meeste omandiks või kus puudub elementaarne kõne-, usu- ja tegutsemisvabadus.

Esimest korda inimajaloos sõnastati universaalsed inimõigused Virginias 1776. aastal vahetult enne Ameerika Ühendriikide loomist. Inimõiguste deklaratsioon sedastas kõikide inimeste loomult võrdselt vabadust ja sõltumatust ning sünnipäraseid õigusi, millest ei või neid ilma jätta või loobuma sundida; õigust nautida elu ja vabadust ning saavutada õnne ja julgeolekut. (Neschke Hentschke, 1997, 1844) Inimõiguste areng tänapäevases mõistes sai alguse alles peale Teist maailmasõda, kui 1948. aastal loodi "Inimõiguste ülddeklaratsioon", mille kohaselt "inimkonna kõigi liikmete sünnipäras väärrikuse, nende võrdsuse ning võõrandamatute õiguste tunnustamine on vabaduse, õigluse ja üldise rahu alus maailmas" (Hanski ja Suksi, 2001, 13–14). Ka andragoogika väärtuspõhimõtted peavad oluliseks õigluse ja eetilise käitumise edendamist ühiskonnas.

Ehrnroothi sõnul peab üksikisiku vabadus tuginema moraalsel väärtustel ja isiklikul vastutusel. Kanti vaba tahe on Ehrnroothi arvates võimalik vaid teoreetiliselt: loodusliku inimese soovide, tungide ja vajaduste rahuldamise egoistlik vabadus põrkub kokku moraalse inimese tahte, õigluse ja enesearendamise vabadusega. Ühiskonna vastutustundlikkusele lähtestamise vahendid on kasvatus, moraalne surve, majanduslikud stiimulid ja kohustuse-eetika. (Ehrnrooth, 2017, 82–137)

Aristotelese jaoks kuuletub eetiline inimene mõistuse häälele. Antiikaja väärtuste

kohaselt oli eetilise tegutsemise tasuks au ja kuulsus, see tähendab, et soov eetiliselt käituda põhines lisaks sisemisele väärtuspõhisele otsusele ka suurel määral välisele heakskiidule. Aristotelese jaoks moodustavad eetika ja poliitika ühe ja sama teaduse- eetiline käitumine on rakendatud polise ühiskondliku elu teenistusse. (Aristoteles, 1996, 206-344) See lähenemine erineb oluliselt hilisemast kristlikust eetikakäsitusest, mille kohaselt lähtub eetika eelkõige inimese sisemistest väärtushoiakutest ning on esmajoonel inimese ja jumala vaheline asi. Alexander Kappi sõnul on inimene ilma kõlbelise hariduseta "kõige hullem ja metsikuim kõigist olenditest" (Tinn, 2020, 21).

Max Weber osutab, et ajalooliselt on erinevatele seisustele ja ametitele rakendatud erinevat eetikat. Parim näide on siin hinduistlik kastisüsteem, milles on igal ametil oma dharma- elueetika, mis kirjutab detailselt ette kõik lubatud ja keelatud tegevused. Sama leiab aga ka kristlusest, kus munkadel oli range keeld verd valada ja materiaalselt kasu taotleda, kuid millest esimene oli samal ajal lubatud rüütlitele ning teine linnakodanikele. Weber küsib poliitika ja eetika suhete järele või kas neil on üldse mingit suhet? Tema vastus sellele küsimusele on binaarne: lähtuda saab kas *veendumuse eetikast* või siis *vastutuse eetikast*. Veendumuse eetikat järgides käitub poliitik nagu kristlane, kes teeb, mis on õige, aga jätab tagajärjed jumala hooleks. Vastutuseetika järgija peab aga lisaks eesmärgile silmas ka vahendit, mis selle eesmärgini viib. Eks armasta ju igat sorti vägivallaõhutajad oma vägivalda õigustada selle möödapääsmatu vajadusega lõpuks õiglus taastada. Nii oleks nende sõda järjekordselt üks „sõda, mis lõpetab kõik sõjad“. (Weber, 2010, 108–115)

Emmanuel Levinase arvates peab filosoofia kui *tarkuse armastuse* asemele asuma *armastuse tarkus*, mis muudaks meie teod eetiliseks. Levinas pakub välja mõtte, et Teist ei ole vaja pidada mitte endasarnaseks, vaid tunnustada tema teistsugusust. (Annus, 2009, 288–295) Kui igaüks on Teise jaoks teistsugune, tekib võimalus uueks ühtsustundeks; kui puudub võimalus võõra ja kurja maailma vastu klanne ja koalitsioone luua, saab tekkida empaatia ja solidaarsus. Lõpuks pole meil teineteisest ju mingit vabanemisvõimalust, pole muud varianti, kui üksteise olemasoluga leppida ja kohaneda.

## Lõpetuseks

Inimajaloos on tõeks peetud erinevaid uskumusi inimese olemuse ja tema arenguvõimelisuse kohta; madalamal arengutasemel asuvatena on nähtud näiteks naisi, teisi rahvaid ja rasse ning vaesemat elanikkonda. Berger ja Luckmann toovad välja, et igas ühiskonnas on loodud „sümboliline universum“, mis sellist diskrimineerimist ja valitsevat sotsiaalset korda endaloodud mütoloogiaga õigustab ja seadustab (Berger ja Luckmann, 2018, 139–158).

Käibelolevatest hinnangutest mõne inimrühma arenguvõimelisuse kohta saavad indiviidide identiteetide kujundajatena n-ö. isetäituvad ennustused. Tänapäeva Eestis ei jookse piirid arenguvõimelisteks ja arenguvõimetuteks peetavate vahel mitte enam sotsiaalset klassi, sugu või rahvust mööda, vaid vajutavad oma heidutava pitseri üksikindiviididele, kes on need ühiskonna negatiivsed hinnangud internaliseerinud. Täiskasvanuhariduse püha missioon on taastada selliste inimeste eneseusk ja aidata kaasa uue, endas õppimisvõimet nägeva minapildi sündimisele: andragoogika sisemine olemus on eelkõige humanism. Haridusteoreetik John Dewey näeb hariduse rollina sotsiaalse ja moraalse kogemuse pidevat rekonstrueerimist, mis on oluline tervele ühiskonnale (Märja, Jõgi, Lõhmus, 2021, 70).

Vastutus maailma eest saab tekkida hetkest, kui hüljatakse mõtteviis, mille kohaselt oleme inimestena positsioonidele asetatud etturid „objektiivses maailmas“. Saame mõista, et asjade seis on dialektiliselt korraga nii meie ühislooming, kui ka end pealesuruv programm, mis laseb mistahe ühiskondlikku elukorraldust näha essentsialistlikult enesestmõistetava ja paratamatuna. Arusaamine tegelikkuse konstrueeritud iseloomust asetab vastutuse enese ja maailma eest lõplikult inimese enda õlule. Maailma nägemine lõputute tõlgenduste kirju jõena, mis voolab korraga nii mineviku kui tuleviku suunas, jätab inimese seisma üksi ilma lootuseta tugineda kellegi teise tõe. Alles siis saab toimuda tõeline emantsipatsioon.

Nagu eelpool nägime, on teemad nagu ühiskond, haridus, võim, õigus, eetika ning inimesele omistatud võimed, ajendid ja kohustused omavahel tihedalt läbi põimunud. Ühiskondasid vorminud ideed on aja jooksul muutunud ja teisenenud; need on olnud vaidluste ja tõlgenduste, dialoogide ja monoloogide, filosoofiate, ideoloogiate ja diskursuste mõjuväljas. Küllap tuleb vaid kasuks, kui andragoogika nagu ka iga teine inimest teeniv teadus ja praktika, vaatab tagasi juba käidud tee. Nii saab selgemaks see, milline võiks olla

meie tulevik, mille uute diskursuste loomises me jätkuvalt osaleme.

See väike essee ei pretendeeri ülevaatlikkusele või veel vähem ammendavusele, vaid pakub minupoolse valiku ja tõlgenduse andragoogikat mõjutanud ühiskondlik- filosoofilisest mõtteloost.

## **Tänu sõnad**

Täna Gertha Teidla- Kunitsõnit abi ja toetuse eest, retsensenti Larissa Jõgit konstruktiivse kriitika ja tehtud tähelepanekute ning pühendatud aja eest. Eriti täna oma juhendajat Halliki Põldat tema leebuse, toetuse ja julgustuse eest, mida ma hindan väga kõrgelt.

## **KASUTATUD KIRJANDUS**

Annus, E. (Toim.). (2009). *20. sajandi mõttevoolud*. Tartu Ülikooli kirjastus.

Arendt, H. (2012). *Mineviku ja tuleviku vahel. Harjutusi poliitilise mõtte vallas*. Kirjastus Ilmamaa.

Aristoteles (1996). *Nikomachose eetika*. Kirjastus Ilmamaa.

Asmus, V. (1971). *Platon*. Kirjastus "Eesti Raamat".

Aubrey, K., Riley, A. (2019). *Understanding and using Educational Theories*. SAGE Publications Ltd. 2nd Edition.

Berger, P.L., Luckmann, T. (2018). *Tegelikkuse sotsiaalne ülesehitus. Teadmussotsioloogiline uurimus*. Kirjastus Ilmamaa.

Berlin, I. (1998). *Valik esseid*. Kirjastus Hortus Litterarum.

Bourdieu, P. (1999). *Televisioonist*. Loomingu Raamatukogu. Tallinn Perioodika AS.

Ehrnrooth, J. (2017). *Hästitoimiv ühiskond. Heaolu ja heaelu*. Tallinna Raamatutrükikoda.

Elias, N. (2013). *Mis on sotsioloogia?* Tallinna Ülikooli kirjastus.

Foucault, M. (2005). *Diskursuse kord*. Tallinn: kirjastus Varrak.

- Foucault, M (2015). *Sõnad ja asjad. Inimteaduste arheoloogia*. Kirjastus Varrak.
- Foucault, M. (2011). *Teadmine, võim, subjekt: Valik räägitust ja kirjutatust*. Tallinn: kirjastus Varrak.
- Freire, P. (2005). *Pedagogy of Oppressed*. The Continuum International Publishing Group Inc, New York.
- Habermas, J. (2001). *Avalikkuse struktuurimuutus*. Kirjastus Varrak.
- Hanski, R., Suksi, M. (Toim.). (2001). *Rahvusvahelised inimõigused ja nende kaitse*. Kirjastaja Åbo Akademi Ülikooli Inimõiguste Instituut.
- Illeris, K. (2007). *How We Learn*. Abington: Routledge. Ch.12.
- Käis, J. (2018). *Õpetuse alused ja teed. Üldine didaktika*. Tartu: kirjastus Studium.
- Käärrik, H. (2013). *Klassikaline ja nüüdisaegne sotsioloogiline teooria*. Tartu Ülikooli kirjastus.
- Lagerspetz, M. (2017). *Ühiskonna uurimise meetodid. Sissejuhatus ja väljajuhatus*. TLÜ Kirjastus.
- Levi- Strauss, C. (2001). *Metsik mõtlemine*. Kirjastus Vagabund.
- Liimets, A. (2009). *Küsimust inimesest ehk Eesti muusikaüliõpilaste ajalisustamisviisid ruumajas ning suhe surma*. (lk. 163-174). Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Liimets, A. (2013) Tõeliselt hea õpetaja on sügava vaimsusega kultuurikandja. *Õpetajate Leht*. Loetud aadressilt: <https://opleht.ee/2013/02/toeliselt-hea-opetaja-on-sugava-vaimsusega-kultuurikandja/> (26.09.2020).
- Lipping, J. (1999). Uus kostmine vanale küsimusele: Kant ja Aufklärung Foucault vaatepunktist. *Akadeemia*. 11. aastakäik, nr. 4.
- Marling, R. (2019). Olukorraline teadmine tõejärgsel ajastul. *Keel ja Kirjandus*. Loetud aadressilt: <https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=AKkeeljakirjandus201908.2.7> (Loetud 2.05.2020).
- Mikser, R. (Toim.).(2013). *Haridusleksikon*. lk. 43-47.
- Mill, J. S. (2018). *Vabadusest*. Kirjastus EKSA.



Märja, T., Jõgi, L., Lõhmus, M. (2021). *Andragoogika. Raamat täiskasvanute õppimisest ja õpetamisest*. Kirjastus Atlex.

Paul, T. (2009). *Seitse sabasulge*. Kirjastus Pilgrim.

Plotnik, H. (Toimet.). (2008). *Sotsiaalse õigluse arusaamad Eesti ühiskonnas*. Tallinna Ülikooli Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut. Tartu Ülikooli kirjastus.

Raska, E. (2004). *Õiguse apoloogia. Sissejuhatus regulatsiooni sotsioloogiasse*. Fontese Kirjastus.

Reischmann, J. (2004) *Andragogy. History, Meaning, Context, Function*. Loetud aadressilt: <http://www.andragogy.net>.

Rousseau, J.- J. (1998). *Ühiskondlkust lepingust ehk riigiõiguse põhiprintsiibid*. Kirjastus Varrak.

Saarinen, E. (1996). *Filosoofia ajalugu tipult tipule Sokratesest Marxini*. Kirjastus Avita.

Smith, M. K. (2020). Pierre Bourdieu on education: Habitus, capital, and field. Reproduction in the practice of education, *The encyclopaedia of pedagogy and informal education*. Loetud aadressil:

<https://infed.org/mobi/pierre-bourdieu-habitus-capital-and-field-exploring-reproduction-in-the-practice-of-education/> (Loetud 25.10.2020).

Smith, M. K. (1997, 2004, 2020). *Eduard Lindeman and the Meaning of Adult Education* infed.org. [ <http://www.infed.org/thinkers/et-lind.htm>. Loetud aadressil: <https://infed.org/mobi/eduard-c-lindeman-and-the-meaning-of-adult-education/> (Loetud 25.10.2020).

Thukydides. Peloponnesose sõja ajalugu, V raamat. *Akadeemia*. 2009/ 9.( lk. 1635- 1643).

Tinn, C. (2020). *Andragoogika mõtteajalooliste tekstide kujunemine filosoofiliste tekstide ja ideede kaudu*. Loetud aadressil: <https://www.etera.ee/zoom/84437/view?page=12&p=separate&tool=info>

Weber, M. (2010). *Poliitika kui elukutse ja kutsumus. Teadus kui elukutse ja kutsumus*. TLÜ Kirjastus.